

BELLE TEN

Cilt: XXVIII

EKİM 1964

Sayı: 112

GÜLHANE HATT-I HÜMÂYUNUNDA BATININ ETKİSİ

Ord. Prof. ENVER ZİYA KARAL

Mustafa Reşit Paşa, 3 Kasım 1839'da, sabahleyin evinden çıkar-ken hane halkı ile helâllaşuyordu. O günün akşamı evine sağ salim döneceğinden emin değildi. Giriştiği işde gidip dönmek ihtimali vardı. Paşa nereye gidiyordu. Uzak ve tehlikelerle dolu bir diyara mı? Yoksa kendisi hakkında verilecek bir idam hükmünü dinlemeye mi? İki de değil; sadece Padişahın tebaasına lütfettiği, ihsan buyurduğu bir hatt-ı hümayunu okumaya gidiyordu; işte bu hatt-ı hümayunun, halkta uyandıracığı tepkiden korktuğu için kuşku idi.

Mustafa Reşit Paşa, Gülhane bahçesinde, nazırlar, ulema, diğer devlet büyükleri, lonca ve esnaf temsilcileri, yabancı devletler elçileri ve büyük bir halk topluluğu önünde, yüksek bir kürsüden hatt-ı hümayunu okudu. Bundan sonra, kurbanlar kesildi, toplar atıldı ve şenlikler yapıldı. Bu azametli törenin ertesi günü yemin faslı başladı: devletin büyükleri, başta Padişah olmak üzere, hatt-ı hümayunun hükümlerine sadık kalacaklarına dair, İstanbul'da, Kur'an'a el basmak suretiyle and içtiler. Sonraki günlerde de, vilâyet, sancak ve kaza merkezlerinde meydanlarda halk önünde, bu merkezlerde bulunan devlet büyükleri aynı andı içtiler. Böylece, bu hatt-ı hümayunla ve hükümlerine sadık kalınacağına dair, törenlerde yapılan yeminlerle Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat devri başlamış oluyordu.

Bu yeni devir, memleket içinde ve dışında farklı surette kabul edildi, devam ettiği müddetçe farklı tefsirlere uğradı; kapanmasından ve tarihe mâl olmasından sonra bile ve hattâ günümüzde dahi farklı

değerlendirilmelere konu teşkil etmektedir. Tanzimat devri başladığı vakit Osmanlı İmparatorluğu'nda kamu oyunu duyuracak bir basın henüz kurulmamıştı. Gerçi, altı yaşında olan ve Takvim-i Vekayi adını taşıyan bir gazete vardı; fakat o da resmî gazete idi. Ancak 3000 sayı basılıyordu, kaldı ki yazılarını okumak bir imtiyaz, dilini anlamak ise ayrı bir üstünlük idi. Bu sebeptendir ki, kamu oyununun gerçek temsilcileri camiler, medreseler ve tekkelerdi. Buralarda, din perdesi altında siyaset yapmak âdeti yerleşmişti. Her yenilik hareketine karşı yapılan direnmelerin yuvaları bu yerlerdi. Tanzimat devrine karşı direnme hareketlerinin kaynağı da bu yerler oldu. Şeriat elden gidiyor, Müslüman tebaa ile Hıristiyan tebaa arasında eşitlik ne demek oluyor? Zaten devletin gerilemesi hep Hıristiyan âdetlerini kabul etmekten ileri gelmiyor mu? Mustafa Reşit Paşa kâfirdir, kâfirler tarafından satın alınmış bir hâindir gibi propagandalarla Tanzimat aleyhdarı hareket hızla gelişti. Gülhane Hatt-ı Hümayununun kapsadığı hükümlerden, çıkarlarının zedeleneceğini anlıyan dalkavuklar, mültezimler, sarraflar bazı devlet adamları, valiler, beyler ve ağalar, eski rejimin savunucusu haline geldiler. Bu hava içinde eyaletlerde homurdanmalar ve isyanlar başladı.

Oysaki Batıda kamu oyu Gülhane Hatt-ı Hümayununun başka türlü karşıladı. Basın, istisnasız olarak Hatt-ı Hümayunu alkışladı. Fransız gazetelerine göre "bu vesika Türkiye'nin muasır medeniyet yoluna girmesini mümkün kılacak müesseselerin temelini atmaktadır"; "Gerçek bir anayasadır", "Batı medeniyetinin bir zaferidir"¹.

Gülhane Hatt-ı Hümayununun genel olarak, Osmanlı kamu oyu tarafından kötü karşılanmasına karşılık, Batı kamu oyu tarafından beğenilmesi ve savunulması, hiç şüphe yok ki, medeniyet problemi ile ilgilidir. Osmanlı kamu oyunun Hatt-ı Hümayuna karşı beliren tepkisi, onu kendi medeniyetine yabancı görmesinden idi. Batı kamu oyu ise, tersine olarak, onu kendi medeniyetinin bir parçası olarak kabul ettiği için alkışlamakta idi.

Bu münasebetle ve her şeyden önce, sözkonusu devirde, Batı ve Doğu düşünce tarzlarının niteliklerini belirtmek, konunun daha iyi anlaşılması için faydalı olabilir. Batı, kısaca, insanın kendi değeri ve kendi hayatı hakkında kendi kendisine düşünebilmesidir. Bu mânada

¹ Millî Eğitim Bakanlığı, Tanzimat (Sabri Esat Siyavuşgil, Tanzimatın Fransız Efkârı umumiyesinde uyandırdığı Akisler), s. 750.

Batı medeniyetini bir Hıristiyan medeniyeti olarak kabul etmeye imkân yoktur. Batı medeniyeti, yüzyıllar boyunca ve yavaş yavaş meydana gelmiştir. Önceki medeniyetlerden, çeşitli etkiler almak suretiyle oluşmuştur. Dolayısıyla bu medeniyetlerin bir sentezinden başka bir şey de değildir. Zaten ona evrensel karakterini veren de budur. Bugünkü Batı medeniyetini yaratan Batılı düşünceye elverişli zemin hazırlayan Umanizma, rönesans ve reform hareketleri Orta-çağın skolastik düşüncesine karşı bir tepkidir. Bu tepkiden sonra Descartes'in "mademki düşünüyorum, varım" vecizesi ise hür düşüncenin bir parolası olmuştur. Bir gerçektir ki, bu vecize, düşünceyi hayatın hem sebebi hem de amacı değerine yükseltmiştir. Descartes'den önce, insan oğlunun özel bir düşüncesi olmamıştır. Özel bir hayatı da olmamıştır. Hayatına yeni bir düzen vermek için gerekli teşebbüsten tamamen yoksun kalmıştır. Nesilden nesile geçen, cemaat düşüncesi diyebileceğimiz, inançların ve geleneklerin esiri olmuştur. Denebilir ki, Descartes'in vecizesi insan haklarından en muhteremi olan düşüncenin istiklâlini sağlamıştır. Düşüncenin egemenliğini kazanmasıyla ki, Batı düşünürleri, bütün müesseselerini ve bu arada, hepsinin nazımı olan "Devlet"i tenkit etmeye ve bu tenkitleriyle de Orta-Çağ devlet anlayışını mânen çürütüp, yerine modern devleti getirecek siyasal inkılâplara yol hazırlamaya başlamışlardır.

Bilindiği gibi, Orta-Çağ'da, Doğuda olduğu gibi Batıda da devletin mimarî plânı ve yapısı Tanrı iradesinin bir eseri olarak kabul edilmekte idi. Dolayısıyla devlet, dinsel bir mâna ve mahiyet kazanmıştı. Bunun tabii bir sonucu olarak da hükümdarın, yani imparator veya kralın yetki ve sorumluluğu, Tanrı hakları çerçevesine mütalâa ediliyordu. Hükümdarın buyruğu altında olan memleket veya memleketler, onun şahsî malı hükmünde idi. Ölümü halinde ailesinden en yakın mirascıya geçer, böyle bir mirascı yok ise, akrabaları arasında paylaşılırdı. Böyle bir durumda, halkın eşitliği, fikir ve vicdan hürlüğü, siyasal hakları, elbette söz konusu olamazdı.

Orta-Çağ, teolojisinin, devlete temel olarak vermiş olduğu bu Tanrı hakları sisteminin, gerçekte, Tanrı ile bir ilgisi bulunmamakta idi. İncil'de, devletle ilgili, Tanrı buyruğu sayılabilecek hükümler mevcut değildi. Fakat Katolik kilisesinin devlet otoritesini kontrol etmek ve çıkarını sağlamak için icat etmiş olduğu bu sistem, yukarıda sözü edilen fikir devrimine kadar, tartışma konusu yapılmadan devam

etti. Bundan sonra ise düşünürler, devletin dinsel bir menşe'e sahip olmadığını öne sürerek, temel ilkelerini tenkide ve modern bir devletin nasıl olması gerektiği hususunda ortaya fikirler atmaya başladılar. Bu hususta, Hıristiyanlıktan önce mevcudiyeti anlaşılmış olan, akıl yapısı, Roma hukukundan da faydalandılar. Orta-Çağ devlet tipine yönetilen bu tenkitlerin etkisiyle Tanrı haklarına dayanan devlet sistemi yıkılarak, yerini insan hakları ilkesi üzerine kurulan modern devlete bırakmak zorunda kaldı.

Batıda, Orta-Çağ devletinden modern devlete geçmek için gayret sarfedildiği sıralarda, Doğunun temsilcisi sayılan Osmanlı imparatorluğu'nda, durum şöyle görünmektedir:

Osmanlı devleti, Orta-Çağın sonlarına doğru kurulmuştu. Devletin kurucuları Türk olmakla beraber, kendilerini Doğu medeniyetine bağlı kabul etmekte idiler. Burada Doğu medeniyetinden kastedilen, İslâmlığın çıkışından ve yayılmasından sonra meydana gelen medeniyet sahasıdır. Buna göre, Doğu medeniyetini şu suretle tarif etmek mümkündür : Doğu, kısaca, insan şahsiyeti ve insan kaderi hakkında özel bir düşünce veya inançtır. Her ne kadar, bu medeniyeti meydana getiren unsurlar arasında çeşitli kaynaklardan gelen etkiler var ise de, Doğu düşüncesi mânasını genel olarak Tanrı buyruğuna bağlamamaktadır. Bu mânâ "mademki inanıyorum, varım ve var olacağım" suretinde ifade edilebilir. Buna göre, inanç düşünceden öncedir. Düşünce, ancak emredilmiş olan inanca mutabık olduğu nisbette doğru olabilir veya meşru görülebilir. Daha açık bir deyimle, bir şeyin doğru olarak, hakikat olarak kabul edilmesi için onun mutlaka Tanrı buyruğuna veya onun elçisinin hareketlerine uygun olması icabeder.

Doğuda Tanrı buyruğu ise, bilindiği gibi, yalnız inanç ve ahlâk kurallarından ibaret değildir; cemiyet düzeni ve devlet faaliyetleriyle ilgili hükümleri de kapsamaktadır. Tanrı'nın elçisinin hareketlerine gelince onlar da aynı konularda bir hukuk kaynağı teşkil etmektedir. Bu sebeple, Tanrı buyruğu ile elçisinin hareketleri, esas olmak üzere, kurulmuş olan din devleti, gösterdiği nitelik bakımından kutsal ve ideal bir devlet tipidir. Böyle olduğu için de ne ilkeleri ne de herhangi bir müessesesi tenkit edilemez.

Doğu devlet tipi ile Batı devlet tipi arasında, nitelik bakımından görülen bu ayrılık, Batı devlet tipinin neden Tanrı hakları sisteminden

insan hakları sistemine geçebildiğini anlamamıza yardım ettiği gibi, Doğu devlet tipinin “Şeriat” denilen din hukukuna bağlı kalarak nasıl dondurulmuş bir karakter kazanmış olduğunu da, bir dereceye kadar, açıklayabilir.

Doğu devlet tipinin bariz bir örneği olan Osmanlı devleti, tenkit sınırları dışında kaldığı için, zamanın ihtiyaçlarına göre esas yapısında herhangi bir değişiklik yapılması da mümkün olamamıştır. Bu sebeple, İmparatorluğun çöküşü başlayınca, bu olayın gerçek sebepleri araştırılacak yerde, sorumluluk, genel olarak, başta bulunan Padişah veya mutlak vekili olan Sadrâzamlara yükletilmiş, bunların değiştirilmesi ile, durumun düzeleceği sanılmıştır. Fakat bu tedbirler kâr etmeyince, hastalığın sebepleri üzerine eğilmek ihtiyacı kendini hissettirmiştir. Devlet hizmetinde bulunan kimselerden bazıları, bu husustaki, düşüncelerini lâyihalarla tesbit edip Padişaha sunmuşlardır.

XVII. yüzyılın ilk yarısında Koçi Bey, İmparatorluk müesseselerinin çöküşünü açıklayan düşüncelerini Sultan IV. Murad'a bir risale halinde sunmuştur. Tarih yazarlarının takdirini kazanmış olan bu risale, gerçekten, Osmanlı müesseselerinin neden bozulmuş olduklarını, objektif bir görüşle ortaya koymaktadır. Bununla beraber, risalede devletin temel kanunu olan şeriat ile ilgili herhangi bir tenkit veya değişiklik tavsiyesi yoktur. Koçi Bey, yeni tedbirler veya yeni kanunlar yerine, bozuk düzen gösteren kanunların eski hale getirilmesini zaruri görüyor².

XVIII. yüzyılın ilk yarısında Defterdar Sarı Mehmet Paşanın Sultan III. Ahmed'e sunduğu “Nasâyihü'l-vüzera ve'l-ümera” lâyihası Koçi Bey risalesinden, plân bakımından farklı olmakla beraber, esri bakımından aşağı yukarı aynıdır. Sarı Mehmet Paşa'nın risalesinde de, müesseselere balta olan disiplinsizlik gösterilmekte ve bunun kaldırılması için gerekli tedbirler belirtilerek müesseselerin eski hallerine götürülmesi tavsiye edilmektedir³. Koçi Bey ile Defterdar Sarı Mehmet Paşa'nın tavsiyeleri istikametinde alınması denenen perakende disiplin tedbirlerinden köklü bir sonuç alınamayınca, Osmanlı devlet adamlarından bazıları gözlerini Batıya çevirmek gereğini duymuşlardır.

² Ali Kemali Aksüt, Koçi Bey Risalesi (İst. 1939), s. 16.

³ W. L. Wright, Defterdar Sarı Mehmet Paşa, Nasâyihü'l-vüzera ve'l-ümera, Princeton, 1935.

Sadrâzam Damat İbrahim Paşa'nın Paris'e, olağanüstü elçi olarak yolladığı Yirmisekiz Çelebi Mehmed'e verdiği talimatta "Fransa'nın vesait-i umran ve maarifine dahi lâyikeyle kesb-i ittilâ ederek kabil-i tatbik olanlarının takriri"⁴ gibi bir ifadenin bulunması dikkati çekicidir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Prusya'ya elçilik ile gönderilmiş olan Giritli Ahmet Resmî Efendi de, devlet işlerinin görülmesinde akıl ve tecrübeye önem verilmesi gereğine inanmış bulunmakta ve savaşı bir siyasetin takip edilmesinde direnenlere şu suretle çatmaktadır: "... diğer dinlerde bulunanları bütün dünyadan kaldırmak veyahut her zaman düşmanın burnunu yere sürüp haddini bildirmek İslâmların üzerine vacip olduğuna inananlar vardır. Bu yadigârlar hareket olmayınca bereket olmaz derler. Bu memleketler kılıç ile alınmıştır; İslâm Padişahının bahtı açık devlet adamları pişkin, kılıcı da keskindir; Aristo akıllı bir vezir ve beş vakit namaz kılan 12000 asker ile Kızıl Elma'ya kadar gitmiye ne mâni vardır? diye yuvarlak lâflarla cahilliklerini ortaya vurup Hamzaname anlatan yalancı pehlivan gibi atıp tutarlar. Bunlar, Kızıl Elma semtini Buğdan'dan gelen Alyanak elma gibi yenir şey zannederler"⁵.

Savaşlarda devamlı ve kesin yenilgeler birbirini takip edince, yalnız, beş vakit namazla başka dinden olanları dünyadan kaldırmak ve Kızıl Elma'ya gitmek şöyle dursun, elde mevcut toprakları da tutmanın mümkün olmadığını kavriyanların sayısı artmaya başladı. Bunlardan Sultan III. Selim gün geçtikçe, çözümlenip anarşiye gömülen müesseseleri Batı usulleriyle yenilemeye karar verdi. Ne var ki, Batıyı doğru dürüst tanııyordu. Devlet adamları içinde de tanıyan yoktu. Bu sebeple, yakınlarından, Ebu Bekir Ratip Efendi'yi⁶, Batı müesseselerini görüp incelemek üzere Avusturya'ya gizli memuriyet ile gönderdi.

Ebu Bakir Ratip Efendi, Avusturya'dan 500 büyük sahifelik bir risale ile, İstanbul'a döndü (1793); bu risalede Avusturya, Prusya, Rusya ve Fransa'nın askerî müesseseleri ve ayrıca, Avusturya'nın adalet, kültür, sağlık ve ekonomi müesseseleri hakkında müşahedeye

⁴ Selim Nüzhet, Türk Matbaacılığı, s. 44.

⁵ Giritli Ahmet Resmî Efendi, Hulâsatü'l-İtibar, s. 3.

⁶ Ebu Bekir Ratip Efendi Risalesi, Süleymaniye Kitaplığı, Esat Efendi kitapları, No. 2235.

ve tetkike müstenit bilgi toplamıştı. Ebu Bekir Ratip Efendi, risalesinde Avrupa'daki Osmanlı topraklarında görülen fakirliği ve perişanlığı, kendisi ile konuşan bir Avusturyalı'nın ağzından şu suretle zabtetmektedir: "... ziraat ve harrasette olan bolluk ve bereket memleketinizden başka bir devlet ve memlekette yoktur. Hal böyle iken, gerek maden hususunda ve gerek zahire işlerinde zahmet ve darlık görülmektedir. İstanbul'dan Edirne'ye kadar olan yolun sağı ve solu ekilmemiş olup bomboştur. Nüfus kalabalıktır. Fakat işsiz, güçsüz ve serseri olanlar vardır. Bunların ziraate ve ticarete sevk ve teşvik edilmesi hususunda hiç gayret sarfedilmemesi hayret ve merak vericidir. Siz Avrupa'ya sefaretle gelirken bu kadar arazi ve memleketten geçtiniz, aramızda ziraatten yoksun bir yer gördünüz mü? Ve memleketimizde işi gücü ve kazancı olmayan bir insan gözünüze ilişti mi?"⁷.

Türk elçisi Avusturya'nın ziraate vermekte olduğu önem hakkında da şunları yazmaktadır: "... Bunların ziraat hususunda nizam ve ihtimamları öyledir ki, her köyde bir ferdi işsiz bırakmazlar; eğer tarlası yoksa ona tarla verirler ve tohumu yoksa tohum verirler; ve toprağı at ile sürmek âdetleri olmakla, eğer atları ölmüş ise ona at ve takım ve araçlar verirler; veyahut çiftçi tayin edip başkasının tarla ve bağında ve bostanında ve çiftinde çalıştırırlar."⁸

Ebu Bekir Ratip Efendi ziraat konusundaki müşahede ve tetkiklerinin etkisiyle, memlekete dönerken, harap ve viran bıraktığımız toprakları tekrar görünce, ağladığını ifade eder. Onun bu göz yaşları, dünyayı Hıristiyanlara bir cennet olarak bağışlayan yalancı ve miskin felsefeye karşı bir isyandan başka ne olabilirdi? Türk elçisi, Viyana'da bulunduğu sırada, halk ile hükümet arasındaki münasebetleri de tetkik etmişti. O zaman Osmanlı İmparatorluğu'nda henüz hürriyet deyimi ne konuşma dilinde ne de siyasal bir terim olarak mevcut bulunmadığı için bu kelimeyi kullanmadan halkın hareketlerindeki serbestliğini şu suretle anlatmaktadır :

"... Avrupa devletlerinde, kırılları tarafından verilen nizam, kaide ve kanunlara, küçük ve büyük bir fert gereği gibi saygı gösterdikçe ve vergilerini zamanında ödedikçe kiral, general, subay ve memur tarafından hiçbir kimse ona baskı yapamaz, saldıramaz ve büyüklük taşıyamaz; ve gözün ortasında kaşın var diyemez. Hangi

⁷ Sözü geçen Risale, s. 463-464.

⁸ Aynı Risale, s. 465.

kumaşı isterse giyer ve ne isterse söyler, yer ve içer, ve gezer ve biner ve iner, hiç kimse ona karışamaz. . . . ve evlerine, dükkânlarına binelerine ve mal ile mülküne müdahale ve taarruz edemez”⁹.

Türk elçisinin bahsettiği bu, nizam, kaide, kanun ve hürriyetten hiçbiri Osmanlı İmparatorluğu’nda kalmamıştı. Bunlar şöyle dursun, can güvenliği bile askıda idi. “. . . hayat, iktidar sahiplerinin dudaklarının arasında idi. Bir emirle insan öldürülüyordu. . . . Sadrâzamlar bile sualsiz, sorgusuz katlolunuyorlardı”¹⁰. Gücü yeten yetene prensibi kökleşmişti. Can güvenliği olmayınca, mülk güvenliği şeref ve haysiyet masunluğu ve eşitlik ile hürriyet gibi kavramlar da zaten söz konusu olamazdı. Hak, rüşvet ile satın alınır, haksızlık rüşvet ile yapılırdı. Bütün bu işler olup biterken de, “Adalet mülkün esasıdır” düsturu, vicdanlarda yaşayacağına, sürrealist bir tablo gibi duvarlarda asılı bulunduruluyordu.

Ebu Bekir Ratip Efendi, Batıdaki düzenin kuvvetli bir adalet teşkilâtı olmadan ayakta duramayacağını anlamış olduğu için, Viyana’da bulunduğu sırada, mahkemeleri de görmüş, incelemiş ve bu konuda şunları yazmıştı: “. . . Bunlarda şeriat yoktur. Yani Hazret-i İsa’nın koyduğu şeriattan suretâ nikâh maddesi kalmıştır. . . . Onun da daima icra olunduğu yoktur. Kaldı ki, miras hususunda dahi dine itibar etmezler. Bugün Avrupa memleketleri öyle haldedir ki onlara ehl-i kitap denilemez. Her ne kadar, şeriat tâbiri kullanırlarsa da, kendi menfaatlerine uygun, her kıralın vaktinde bazı maddeleri değiştirerek ve ilâveler yaparak tertip ettikleri kanunlara ve kaidelere, hâşâ, şeriat adını verirler.”¹¹

Türk Elçisi, bu ve diğer müşahedeleri ile, Batıda din ile dünya işlerinin ayrılmış olduğunu görmüş ve anlamış olmakla kalmıyarak, ayrıca Batı devletlerinin filozofların ve devlet işlerinden anlıyan kimselerin düşünce ve bilgilerine göre, geliştirdiklerini de işaret etmiştir¹². Ne çare ki, bir kırlangıç ile bahar gelmediği gibi, bir tek adamın Batıyı görmesi ve az çok anlamasıyla de Osmanlı devletinin medeniyet kiblesi Doğudan Batıya çevrilemezdi. Netekim, Ebu Bekir Ratip Efendi’nin risalesinde Batı hakkında verilen bilginin etkisi altında III. Selim’in

⁹ Aynı Risale, s. 406.

¹⁰ Abdurrahman Şeref, Tarih Musahabeleri, s. 50.

¹¹ Yukarıda adı geçen Risale, s. 421.

¹² Aynı Risale, s. 2.

orduda ve donanmada yapmak istediği Batılâşma hareketi bile dine aykırı görüldü, ve ilkin Ebu Bekir Ratip Efendi boğduruldu; sonra da III. Selim ıslâhatçı ekibi ile, şeriat adına, katledildi (1807). Rusçuk âyanı Bayrakdar Mustafa Paşa'nın, bu irtica olayını bastırması üzerine, II. Mahmut saltanatının ilk yılında giriştiği yeni bir Batılâşma denemesi de yeni bir irtica hareketi ile, hayatına malolarak, akamete uğradı (1808). Nihayet şeriatın bekçisi olduğunu iddia eden ve her çeşit yenilik hareketlerine karşı direnen Yeniçeri Ocağı, 1826'da, ulemanın, bu sefer Padişahı desteklemesiyle ve yine şeriat adına hareket edilerek, ortadan kaldırıldı. Bu suretle de, Batılâşma yolu, bu defa kapanmamak üzere tekrar açılmış oldu.

II. Mahmut, Batılâşmayı, III. Selim'in bıraktığı yerden ele aldı; modern bir ordu kurmaya, ordunun teknik müesseselerini modernleştirirmeye girişti. Yunan isyanı neticesinde patlak veren Osmanlı-Rus savaşı, onu takip eden Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın isyanı, ve bu olaylar karşısında Osmanlı İmparatorluğu'nun âciz durumundan Padişahın çıkardığı netice şu oldu : Yalnız orduyu ve askerlik müesseselerini Batılâştırmak yetersizdir; devlet müesseselerinin, cemiyyet düzeninin de modernleştirilmesi icabeder.

Ne var ki başlangıçta, II. Mahmut da III. Selim gibi Batıyı tanı-mıyordu. Kendisine yardım edebilecek kimsesi de yoktu. Bundan başka, Osmanlı kamu oyu da Batıya karşı çekingen davranışını muhafaza ediyordu. Buna rağmen, Padişah tek başına da olsa, Osmanlı İmparatorluğu'nu, mümkün olduğu kadar Batıya yakınlaştırmaya karar vermişti. Nihayet 1832'de, kendisine iki müşavir veya yardımcı bulabildi. Bunlardan biri İngiliz Elçisi Canning sonraları 'Lord Stratford' diğeri de Mustafa Reşit Paşa idi.

Canning, İstanbul'a geldiği vakit, Türklere fazla sempatisi yoktu. Bu yeni memuriyetinde ne yapacağını, nasıl hareket edeceğini pek kestirmiş değildi. İmparatorluk idaresi hakkındaki intibalarının da iyimserliğe delâlet etmediği şu düşüncesinden anlaşılmalıdır : ". . . Türkiye'de sistem, usul diye bir şey yoktur. Herkes elindeki imkân-lara göre ne koparabilirse koparır; kendinden zayıfını ezer, kendinden güçlü olanlar karşısında boyun eğer."¹³ Bununla beraber, Canning, II. Mahmud'un bu durumu kaldırmak için kararlı olduğunu ve gayret

¹³ Stanley Lane Poole (Çeviren: Can Yücel), Lord Stratford'un Türkiye Hâtıraları, s. 112.

sarfetmekte olduğunu görüyordu. Fakat kendisine yardım edilmediği takdirde bu gayretin sonuç vermeyeceğini de düşünerek Lord Palmerston'a şöyle bir telkinde bulundu :

“Halledilecek ana mesele şudur : Türkiye'nin bu yolda giderse ordu ve maliyece kötürüm kalacağını görerek, mevcut idare sistemi içinde ne gibi yenilikler yapılabilir? Bunu düşünmemiz gerek... Sanırım ki, Türkiye konusunda belirli bir politika hattı seçip sonuna kadar uygulamanın vakti geldi. Türk İmparatorluğu son günlerini yaşamaktadır. Ancak Batı medeniyetine yaklaşmak suretiyle dağılmasını bir müddet için önlemek mümkün olabilir. Bu ihtimal bile zayıf amma, ne olursa olsun tek çare, aksi halde İmparatorluk dağılacak ve sonuç olarak Avrupa barışı uzun yıllar tamiri imkânsız bir hercümerç içinde yuvarlanacaktır”¹⁴.

İngiltere Dışişleri Bakanı, Elçinin düşüncelerine kısmen iştirak etmekte idi. Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmekte olduğunu kabul ediyordu. Bu çöküşün bir parçalanma şeklini almasını o da, Avrupa barışı gölgesinde, rahat günler geçiren İngiliz çıkarlarına, uygun bulmuyordu. Fakat Osmanlı idare sisteminde yapılacak değişikliklere gelince, bu hususta, ordunun, donanmanın, maliyenin yeni bir düzene konulmasını ve bu hususta Padişaha yardımda bulunulmasını yeter görüyordu. Bu iş başarılı olduğu takdirde İmparatorluğun ayakta tutunabileceğine inanmakta idi. Bundan da fazlasını istemekte bir sebep görmüyordu¹⁵. Canning ise, İmparatorluk içinde dirlik düzenlik kurulması için, idare sisteminin tümünde, Batıya yönelmesine taraftardı. Gerçi, bir elçi için bir devletin iç işlerine karışmak diplomasi kurallarına aykırı idi. Fakat ülkesini Batılaştırmıya karar vermiş olan bu kararını yürütmede dostsuz, müşavirsiz ve yardımsız bulunan II. Mahmud'un işini kolaylaştıracak surette ona faydalı olma çabası, İngiliz Elçisi için bir müdahale gibi görünmedikten başka, biraz da, insaniyetçi bir vazife gibi geliyordu. Ne var ki, Canning'in İstanbul'daki ilk vazifesi kısa sürdü, 1833'de Londra'ya dönerken II. Mahmud'a hayranlık duyguları taşıyor ve ona, doğrudan doğruya olmasa bile, dostluğunu kazanmış olduğu Mustafa Reşit Paşa aracılığı ile yardımlarda bulunmak fırsatını bulabileceğini ümit ediyordu.

¹⁴ Aynı eser, s. 107-108.

¹⁵ August Graven, Lord Polmerston (sa Correspondance Intime), Paris, 1878, s. 95.

Adı Tanzimat devri ile bir bütün teşkil eden Mustafa Reşit Paşa, 1800 yılında doğmuştu. Batıda ve Doğuda inkılâp ve ıslâhat hareketlerinin geliştiği bir devrin çocuğudur. Servet ve şöhret sahibi bir aileye mensup değildi. Çocukluğunda saraya intisap etmediği için, kölelik zihniyeti de kendisine bulaşmamıştı. Eğitiminde akrabalarının yardımını görmesine rağmen, istikbalini kendi iradesi ve enerjisi ile kurmak zorunda olduğunu kavramış, devrinde örneği çok görülmeyen bir çalışma ile, üçüncü ve ikinci derecede memurluklarda bulunduktan sonra, 1833'de Paris Elçiliğine atanmıştı. Mustafa Reşit Paşa, yeni vazifesine başlayacağı sırada otuz yıl önce, Paris'te aynı vazifede bulunmuş olan Hâlet Efendi'nin Batı hakkındaki şu sözlerini hatırlamıştır: "Frengistan'da küfür karanlığı her tarafı kaplamış, bizim Mehmet Dede Efendi'nin¹⁶ deli olması işten bile değildi. Onunla Kur'an okuyarak ve bu mevzuda görüşmeler yaparak güçlkle vakit geçiriyoruz. Frengistan'ın ferahlığı Müslümana göre değilmiş... Tanrı, hayr ile, yakında buradan bizi kurtarsın"¹⁷.

Mustafa Reşit Paşa, yeni tip bir elçi idi. Kafasında herhangi bir taassup karanlığı bulunmadığı için, Batıyı olduğu gibi görüp tanımak istiyordu. Bu da, elçilikte itikâfa kapanıp, maziye geviş getirmekle olamazdı. Zaten, daha İstanbul'dan hareket ederken II. Mahmut kendisine Fransızca öğrenmesini emretmişti. Fransa Kırallı Louis Philipe de, ilk mülâkatta "dilinizi bilmediğim için sizinle vasıtasız olarak görüşemediğim için üzülüyorum. Lâkin sizin az vakitte Fransızca'yı öğreneceğinizi ümit ederim" demek suretiyle Osmanlı Padişahının emrini, nazik bir tavsiye ile desteklemişti"¹⁸.

Kıralın aracılığı ile, Mustafa Reşit Paşa, Fransa'nın ünlü edebiyat ve sanat tenkitçilerinden Jul Janin ile tanıştı ve ondan kendisine Fransızca öğretecek yaşlı bir öğretmen bulması hususunda yardım istedi. Janin, Paşa'ya Fransızcanın yaşlı bir öğretmenden değil, fakat genç bir kadından daha esaslı ve çabuk öğrenileceğini ifade ederek onu Paris operasının yıldızlarından biri ile tanıştırdı. Mustafa Reşit Paşa, genç, yakışıklı ve zeki idi. Opera yıldızından Fransızcadan başka, Fransa'nın içtimai hayatı, edebiyat ve sanat hareketleri hakkında birçok şeyler de öğrenmiş olduğuna ihtimal verilebilir. Paşa-

¹⁶ Hâlet Efendi'nin Paris'e götürmüş olduğu bir Mevlevi Şeyhi.

¹⁷ E. Z. Karal, Hâlet Efendi'nin Paris Büyük Elçiliği (İst. 1946), s. 33.

¹⁸ Reşat Kaynar, Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat (Ankara, 1954), s. 64.

nın bu kadına âşık olduğuna delâlet eden bazı vesikalara bile rastlanmaktadır. Bunlardan en önemlisi, Paris'te tanıştığını açıkladığı bir opera yıldızı için "Gül ve Bülbül" başlığı altında Fransızca olarak yazmış olduğu şiiirdir.¹⁹

Fransızcasını ilerletmesi sayesinde, Mustafa Reşit Paşa, Paris'te Thiers, Guizot gibi aynı zamanda tarih yazarı olan siyaset adamlarıyla, edebiyat, sanat adamları ve gazetecilerle tanışmış ve dost olmuştur. Fransızca, o devirde, diplomasi dili olduğu için, Londra Elçiliğinde bulunduğu sırada, İngiliz devlet adamlarıyla de, tercümanlık olarak görüşmek imkânlarını sağlamıştır. Sözün kısası, Mustafa Reşit Paşa, Batıda Batılı gibi yaşayan, Batılı gibi düşünmeye gayret eden ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı medeniyeti çevresine girme gerekliliğini kavrayıp bu yolda çalışmış olan bir şahsiyet idi.

Mustafa Reşit Paşa, ilk elçiliği sırasında, Avrupa kamu oyunun Yunan isyanlarından beri, Türklere karşı takınmış olduğu düşmanca düşüncesinde direndiğini görmüştür. Türklerin Batı medeniyeti dışında kalmakta ısrar göstermeleri bu düşmanlığın başlıca sebebinin teşkil etmekte idi. Yunanistan'ın ve Mısır'ın Osmanlılara karşı tutulması da bu iki memleketin Batı medeniyetine girmiş veya girmek üzere bulunmaları yüzünden olduğu ifade edilmekte idi. Kamu oyunun ifratçı bölümü, değil yalnız Hıristiyanların fakat Arapların da Türk hâkimiyetinden kurtarılması için, sesini duyurmakta idi. Mustafa Reşit Paşa, bu durumda, Osmanlı İmparatorluğu kaderinin medeniyet problemlerine bağlı bulunduğunu anlamakta gecikmedi. Şu da var ki o sırada "Medeniyet" kelimesi Osmanlı devletinde, henüz bugünkü mânasında kullanılmamakta idi. Her ne kadar "Medeni" kelimesine lûgatlerde rastlanmakta idi ise de bu da, çölde yaşayan "Bedevi" den şehirde yaşayanı ayırt etmek için "şehirde yaşayan" mânasına gelme idi. Bu sebepledir ki, Mustafa Reşit Paşa, İstanbul'a gönderdiği resmî yazılarında, medeniyet kelimesinin Fransızcasını yani "Civilisation" kelimesini kullanmıştır. Türkçe karşılığını bulamadığı bu kelimeye Paşa'nın verdiği mâna da şudur: "Civilisation, terbiye-i nâs ve icray-ı nizamattır"²⁰.

¹⁹ Mehmet Salâhaddin, Bir Türk Diplomatının Evrak-ı Siyasiyesi (İst. 1306), s. 317-318.

²⁰ Reşat Kaynar, adı geçen eser, s. 69.

Mustafa Reşit Paşa'nın talimatında, Civilisation - Medeniyet ile ilgili herhangi bir hüküm yoktu. Bunun yerine "Türkiye hakkında pek yanlış fikirlere saplanmış büyük devletler siyaset adamlarıyla uğraşmak" gibi bir emir mevcuttu. Oysa ki, Mustafa Reşit Paşa, Batıda siyaset adamlarının kamu oyunun etkisinde bulduklarını ve kamu oyunu kazanmadıkça bunların Türkler hakkındaki yanlış kanaatlerini değiştirmenin kolay olmadığını da anlamış bulunuyordu. Bu sebeptendir ki, II. Mahmud'un dikkat nazarını, her şeyden önce, şu noktalar üzerine çekmek zorunda kalmıştır :

1 — Osmanlı devleti gibi büyük bir devletin yalnız Paris'te ikamet elçisi bulundurması Batı kamu oyunu teşhis ve kontrol etmek için yetmez. Viyana, Berlin ve Sen-Petersburg gibi büyük başkentlerde de elçilikler kurulmalıdır.

2 — Türk elçilerinin buldukları memleketlerde, kamu oyunu kazanmak için, basından faydalanmalarını bilmeleri gereklidir.

3 — İstanbul'da, devlet eliyle kurulmuş olan "Takvim-i Vekayi" gazetesinin bir de Fransızca baskısı sağlanmalı ve Avrupa'da, ilgili yerlere gönderilip, Türkiye'de yapılmakta olan ıslâhattan bu yerler haberdar edilmelidir.

Mustafa Reşit Paşa, Padişaha yapmış olduğu bu telkinlerden ikisini derhal yürütme başlamıştır. Paris'te Courrier Francais adlı gazeteyi Türkiye lehinde yazılar yazmak için elde ettiği gibi, Evans adlı bir gazete tenkitçisini de aylıkla tutarak, Osmanlı devleti aleyhinde, basında çıkan yazıları cevaplandırmaya başladı. Bu iki yönden çalışma ile Paşa'nın Fransa kamu oyununa aşlamak istediği ana fikirler şunlardı: Türkiye "Civilisation - medeniyete intisap etmiştir. Sultan II. Mahmud'un girişmiş olduğu ıslâhat civilisation icaplarına uygundur. Paşa'nın bu propaganda faaliyeti Batı umumî efkârını, Türkiye'nin Batılaşması hareketleri üzerine çekmekte faydalı oldu. Basında Padişahı metheden yazılar çıkmaya başladı. Bu yazılar tercüme edilerek II. Mahmud'a gönderilmekte idi. Türkiye'de, resmî bir yayım organı olan Takvim-i Vekayi'den başka Türkçe gazete çıkmadığı için, II. Mahmut Osmanlı kamu oyunun ıslâhat hareketlerini ne suretle karşıladığından habersizdir. Bu sebeptendir ki, Padişahın Batılaşma hareketi, Osmanlı kamu oyunun kontrolüne girmeden önce, Batı kamu oyunun murakabesine geçmiş olduğunu ifade etmek her halde, bir mübalâğa sayılmaz.

Şu da var ki, Batı basınının Türkiye ile ilgisi arttıkça, Padişahın yaptıkları yanında henüz yapamadığı ve fakat yapması lâzım geldiği hususlar da tartışma konusu yapılmaya başladı. Mustafa Reşit Paşa, bu tartışmalarda, siyaset adamlarının etkisi bulunduğu kani idi. Onlarla devam ettirdiği resmî veya özel münasebetlerde kendisine yaptıkları tavsiyelerden bu kanaati edinmişti. Nitekim bir gün, Fransa Kırallı Louis Philipe şu dili kullanmıştı: "... Osmanlı memleketlerinde gözü olanlar, onu Avrupa genel hukuku dışında bırakmışlar, ve Osmanlı devleti de eskiden kendi kendini bu hukuk dışında bırakmıştır. Halbuki bugün büyük devletler nezdinde elçileri bulunmakta ve elçiler de dil öğrenmeye merak ederek diğer Avrupa devletleri elçileri gibi tercümansız her işi görüşebildiklerinden, bundan böyle Osmanlı devletinin Avrupa hukukuna girmesi ile fesat erbabının nazariyelerine kuvvetli bir seddin çekilmesinin pek lüzumlu olduğu anlaşılır"²¹.

Fransızlar, Osmanlı devletinin Batı medeniyetine ve Avrupa devletleri genel hukukuna girmelerini tavsiye ettikleri sırada, İngilizler de, buna ek olarak geniş ve amelî bir ıslâhat plânının yürütülmesini istemekte idiler. İngiltere Dışişleri Bakanı Palmerston, Mustafa Reşit Paşa'nın aracılığı ile ve mahrem kaydiyle, Sultan II. Mahmud'a şu tavsiyelerde bulunuyordu :

"... Osmanlı devleti, Rusya'nın hilelerine ve korkutmalarına aldırış etmeksizin, askerine nizam vermiye, ziraat ve ticaretini geliştirmeye, memleketini imar etmiye devamlı olarak, dikkat etmelidir".

"... Ordunun ve harb Okulunun Fransız subayları, bahriyenin de İngiliz subayları yardımıyla düzenlenmesine çalışılmalıdır."

"Ticarette tekel usulü, vergide iltizam usulü kaldırılmalı, Karantina usulü mutlak surette kabul edilmelidir"²². İngiltere ekonomisi bu sırada, liberal ekonomi sistemine dayandığı için, Türkiye ile alış veriş bakımından bütün bu hususların sağlanması, kendisi için gerekli idi. II. Mahmut, İngiliz dostluğuna muhtaç olduğundan ve bu dostluk da karşılıksız sağlanamayacağı için, istenileni fazlasiyle yapmakta tereddüt etmedi. Fakat bütün bu yapılanlardan sonra, önemli bir mesele daha kalıyordu ki o da tebaa eşitliği idi.

²¹ Reşat Kaynar, adı geçen eser, s. 157.

²² Reşat Kaynar, adı geçen eser, s. 91-92.

Bilindiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda hükümet ile halk arasındaki münasebetler, din esasına göre düzenlenmişti. Ön plânda Müslüman ve Hıristiyan olmak üzere, iki bölüme ayrılmış olan halk, bundan sonra ve bilhassa ikinci bölümde cemaatler halinde teşkilâtlanmıştı. Bu cemaat düzeni, devlete muhatap olan, hak ve vazife yönlerinden ortak bir tebaanın meydana gelmesini imkânsız kılmakta idi. Kısacası, Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslüman halk, Hıristiyan halka nazaran üstün kabul edilmiş ve buna göre de Hıristiyan halk aşağı veya aşağılık bir seviyede sayılmış ve tutulmuştu. Bu maddî ve mânevî ayırım, Osmanlı İmparatorluğu dışındaki Hıristiyanların da aynı seviyede sayılmasına sebep teşkil etmekte idi. Halbuki, Osmanlı İmparatorluğu ile çeşitli yönlerinden temas ve münasebetleri genişlemekte olan Batılılar, bu seviyede itibar edilmelerini, istemiyorlardı. Türklerin, bu zihniyetlerini terketmeleri ve buna başlangıç olmak üzere tebaa eşitliği prensibini kabul etmelerini gerekli görmekte idiler. Aslında evvelce, Osmanlı devletinin kuvvetini teşkil etmiş olan, din ayırımına ve hukuk eşitsizliğine dayalı, bu sistem bir müddetten beri mânevî itibarını kaybetmiş bulunuyordu. Şöyle ki, Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da isyanı ve Müslüman ordularıyla Anadolu içlerine kadar yürümesi üzerine, II. Mahmut, bütün Müslümanların halifesi olmasına rağmen, yüzyıllarca, din düşmanı olarak kabul edilmiş olan Rusya'nın ittifakı ve Avrupa büyük devletlerinin müdahalesi ile tahtını koruyabilmişti. Bu sebeple, II. Mahmut, devletle halk arasındaki münasebetlerin tebaa eşitliği esası üzerine kurulmasında zarardan çok fayda umuyordu. Hattâ bu vesile ile de, Batılıların hem Civilisation'a girme hem de Avrupa devletleri genel hukukuna bağlanma isteklerine olumlu bir cevap vermiş olacağını hesaba katıyordu.

Padişahın bu eğilimi, Mustafa Reşit Paşa'nın da işini kolaylaştırmakta idi. Paşa zaten bu hususta teşebbüse geçmek için elverişli bir fırsat bekliyordu. 1839'da Dışişleri Bakanlığına tâyin edilince, yaptığı ilk iş İstanbul'daki elçileri Babıâli'ye dâvet ederek, II. Mahmud'un ağzından, şu demeci dinlemelerini sağlamak oldu: "... Ben tebaanın Müslümanını camide, Hıristiyanını kilisede, Musevisini havrada farkederim. Aralarında başka bir fark yoktur. Cümlesi hakkındaki muhabbet ve adaletim kavidir ve hepsi hakikî evlâdumdur"²³.

²³ Reşat Kaynar, adı geçen eser, s. 100.

Hiç şüphe yok ki, bu demeç tebaa eşitliği hakkında ilk işaretleri ve sözlü bir yüklenme mânasını taşımakta idi. Ne var ki, şahsî bir sözden ibaretti. Bunun hukukî bir değer taşınması için, Batıda kabul edilmiş olan usule göre ve bir vesika halinde tanzim edilmesi ve hattâ bu gibi vesikaların ilânında uyulan resmî bir tören ile de ilân edilmesi gerekli idi. Mustafa Reşit Paşa, Padişahı böyle bir vesika yayımlamak gereğine de inandırdı. Hattâ vesikanın kapsayacağı hükümlere göre yapılacak olan ıslâhat için bir ad bile buldu: “Tanzimat-ı Hayriye”²⁴, artık bütün iş, bu vesikaya girecek hükümlerle bunların yürütülmesini kontrol edecek Meclis-i Ahkâm-ı Adliyenin yetkilerinin belirtilmesine kalmış oluyordu.

Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'nin yetkileri, yayımlanacak vesikada belirtileceği için Mustafa Reşit Paşa ilkin bu meclisin kuruluşu ile ilgilenmek mecburiyetinde kaldı. Ona göre Meclis-i Ahkâm-ı Adliye, Batılı bir hüviyet taşınmalı idi. Bu sebeple, Batıdaki Meclisleri gözden geçirdi. İngiltere ve Fransa'daki Meclisler Meşrutiyet ile idare edilen hükümetlere has oldukları için onları beğenmedi. Buna karşılık, Avusturya ve Prusya'nın meclisleri, mutlak hükümet meclisleri idi. Onlara benzer bir meclisi, Osmanlı devleti için, daha elverişli buldu. Zira böyle bir meclisin üyeleri, Avusturya'da ve Prusya'da olduğu gibi devlet başkanı tarafından tâyin edilecek ve icabında da azledilecekti. Mustafa Reşit Paşa'nın böyle bir meclisi tercih etmesinin sebeplerinden biri de, seçim yolu ile veya azledilmezlik imtiyazı ile gelebilecek muhafazacı kimselerin, ıslâhat hareketlerini sabote etmelerinden duyduğu endişe idi.

Mustafa Reşit Paşa, Tanzimat-ı Hayriye hazırlıkları ile meşgul olurken, Dışişleri Bakanlığı memuriyeti kendisinde bulunmak üzere, Londra Elçiliğine atandı. Bu ek memuriyeti, hazırlanmakta olan vesika hükümlerini, İngiliz devlet adamları ve bu arada, eski dostu, Canning ile görüşmek için uygun bir fırsat oldu. Canning bu konu ile ilgili görüşmeleri için şu, kısa fakat, çok mânalı bilgiyi vermektedir :

“... Paşa, bana işin neresinden başlanması gerektiğini sordu “tâ baştan diye cevap verdim. “Nasıl baştan?” diye sorusunu tekrarladı : “Tabii can ve mal emniyetinden” dedim. “Şeref, haysiyetin de emniyet altında olması gerekmez mi?” diye sordu. “Şüphesiz” de-

²⁴ Aynı eser, s. 119.

اینم و صدی سطنه سینه بر فاله لوب بحیر نیر . علم هونما برخی رنه سی و ک
از غیر قطعه نشا التیاز و افتخار و دوله عبیدی حاز و حال لعدو
۱۷۰۰ هجری قمری

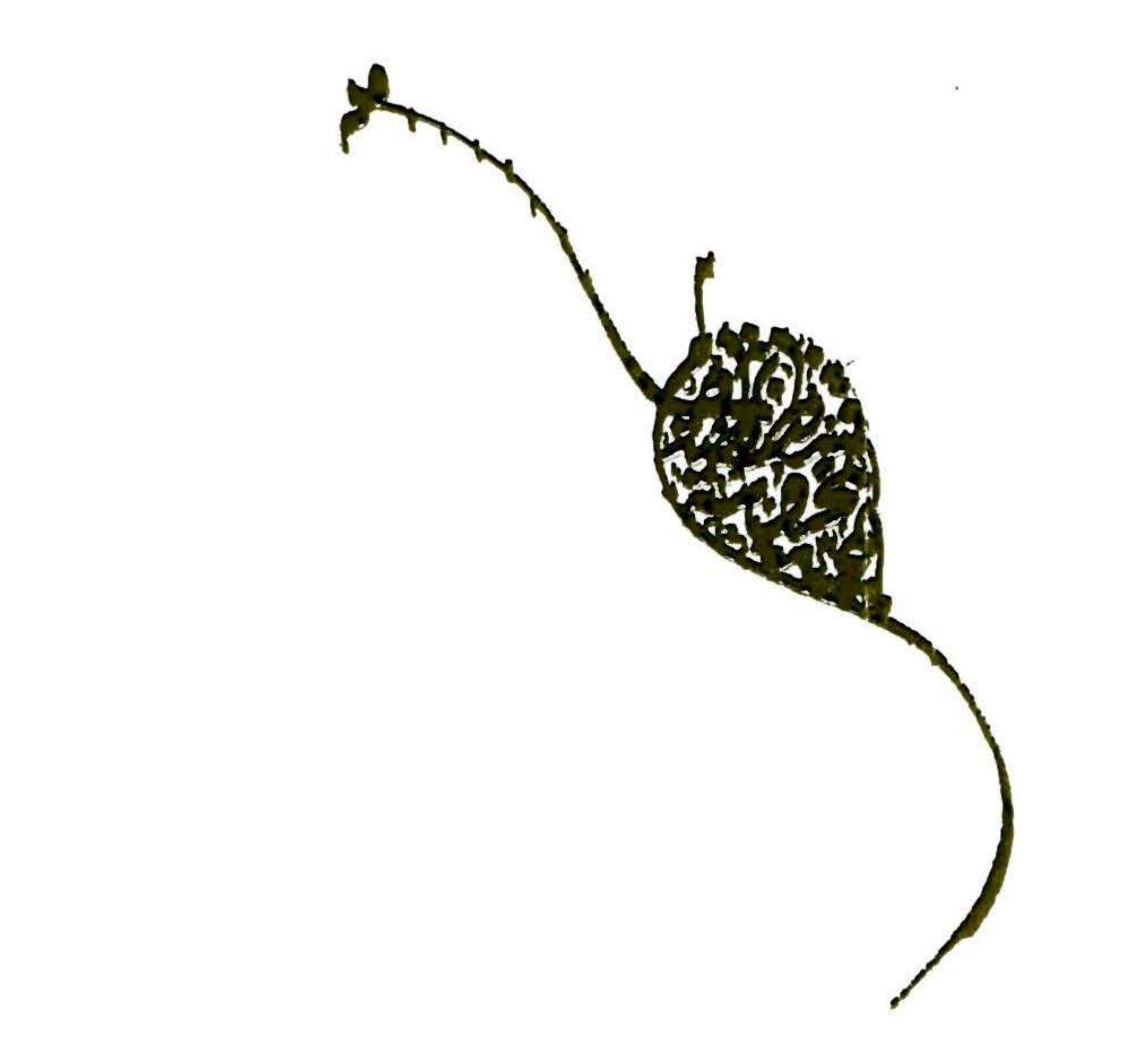
و محترم نشا التیاز و دوله عبیدی حاز و حال لعدو
بهره متمیزه سی لقصه شجره شمری قمر محول حمیره نصی لعدو
مختصه شجره شمری قمر محول حمیره نصی لعدو

از کماله سینه و رضی هونما
بهره متمیزه سی لقصه شجره شمری قمر محول حمیره نصی لعدو

بوسه لکله تا بر فطیله سینه سی لقصه شجره شمری قمر محول حمیره نصی لعدو

مسند منوره کماله سینه و رضی هونما
علم لکله تا بر فطیله سینه سی لقصه شجره شمری قمر محول حمیره نصی لعدو

قدنه و خندک مهال قفقوله نه بوجبر افتخار و میده لیری لعلی لوزره عبیده
عزتک لعدو شمری قمری لقصه شجره شمری قمر محول حمیره نصی لعدو

dim²⁵. Hiç şüphe yok ki, iki dost elçi arasındaki görüşme bu kısa ve özlü ifade ile belirtilen diplomatik seviyede kalmamıştır. Mustafa Reşit Paşa, Londra'da bulunduğu sırada 1830'dan beri sürüp gelen Mısır buhranının ikinci safhası yeni bir harp şeklinde başlayıp, çok kısa bir zamanda ve süratle gelişerek yeni bir felâketle sonuçlandı. Mehmet Ali Paşa kuvvetleri Nizib'de Osmanlı ordusunu mağlûp etmiş, tekrar Anadolu içerlerini tehdit etmeye başlamıştı. Osmanlı donanması, Amiralî tarafından İskenderiye'ye götürülüp Mehmet Ali Paşa'ya teslim edilmişti. Zafer müjdeleri bekliyen Sultan II. Mahmut, bu felâket haberleri kendisine ulaşmadan önce ölmüş yerine henüz 16 yaşında olan oğlu Sultan Abdülmecit tahta geçmişti. Osmanlı İmparatorluğu, tarihinde örneği olmuyan bir buhran içine gömülmüş bulunuyordu. Bu buhrandan kendi kuvvetiyle kendisini kurtarması hayal bile edilemezdi. Büyük devletlerin yardımını sağlamak, bir kere daha, gerekli ve zaruri görüldü. Dışişleri Bakanı Mustafa Reşit Paşa Londra'dan İstanbul'a gelerek bu işle meşgul olmaya başladı. İngiltere ile henüz yapılmış olan Ticaret andlaşması yardım sağlanması hususunda elverişli bir zemin vazifesini görmekle beraber, gerek Batı devletlerini gerekse, Osmanlı İmparatorluğu'nun son günlerini yaşamakta olduğu zehabına düşen Batı kamu oyunu kazanmak icabediyordu. İşte bu maksatlardır ki, Mustafa Reşit Paşa, II. Mahmud'un ölümünden az önce, hazırlanmış olan Tanzimat-ı Hayriye ıslâhatı esaslarının derhal ilân edilmesi lüzumuna yeni Padişahı inandırdı, bu esaslar da bu yazının başında belirtildiği gibi, bir Hatt-ı Hümâyun şeklinde, Gülhane bahçesinde ilân edildi.

Gülhane Hatt-ı Hümâyununun gerekçesinde şu üç fikir belirtilir: 1- Kur'anın hükümlerine ve şeriat kanunlarına saygı gösterildiği müddetçe, Osmanlı devleti ilerlemiş ve yükselmiştir. 2- 150 yıldan beri bu hükümlerle kanunlara gereği gibi saygı gösterilmediğinden devlet eski kudret ve kuvvetini kaybetmeye başlamıştır. 3- şeriat kanunlarına göre idare edilemeyen memleketlerin devamı mümkün olmadığından.. Osmanlı devletinin ve memleketlerinin iyi bir surette idaresini sağlamak maksadiyle, *bazı yeni kanunların kurulmasına lüzum hasıl olduğu ve bunların esaslarının da hatt-ı Hümâyunda belirtilmiş olduğu işaret edilmiştir.* Bu üçüncü ve son fikirde sözü geçen yeni kanunların esasları nedir ve nereden alınmıştır? Bu sorunun cevabı, bu esaslarla

²⁵ Stanley Lane Poole, adı geçen eser, s. 119.

Batı devletlerinin de hukuk yapılarını, çağdaş hale getirmek için faydalanmış oldukları insan hakları beyannamelerinin prensipleri karşılaştırıldığı vakit, kendiliğinden meydana çıkacaktır. Şöyle ki: İnsan hakları beyannamesinin birinci maddesinde belirtilmiş olan, insanların tabii haklar yönünden eşitliği, Hatt-ı Hümayunda açık bir hüküm ile belirtilmemiş ise de, hattın zihniyetinde mevcuttur. Nitekim, Hatt-ı Hümayunun açıklanması için yayımlanan ek fermanda “.. Vezirden çobana kadar herkesin kanun önünde eşit olduğu ifade edilmiştir”²⁶. Keza, insan hakları beyannamesinin 2 nci maddesinde, insanın tabii hakları olarak belirtilmiş olan hürriyet, mülkiyet ve emniyet Gülhane Hattında: “Can emniyeti, ırz masuniyeti ve mal mahfuziyeti” prensipleri ile karşılanmıştır. Bundan başka, insan hakları beyannamesindeki; bir kimsenin ancak kanunun tâyin ettiği hususlarda suçlandırılacağı (Madde: 7); devlet masrafları için vatandaşların kudretlerine göre, eşit olarak vergi vermeye tâbi olacakları (Madde: 12); mülkiyetin kutsal olduğu (Madde: 16), yolundaki hükümler de Hatt-ı Hümayunun: (Kanun gereğince olmadıkça, hiç kimsenin cezaya çarptırılmıyacağı); (. . her ferдин emlâk ve kudretine göre bir vergi tâyin olunarak kimseden ziyade şey alınmıyacağı); verginin sarf şeklinin Meclis-i Ahkâm-ı Adliye tarafından kontrol ve murakabe edileceği); (Herkesin mal ve mülküne kemal-i serbesti ile malik ve mutasarrıf olarak, kimse tarafından müdahale olunmıyacağı) hükümleriyle karşılanmıştır. İnsan hakları beyannamesinin 6 ncı maddesinde (Kanun umumun iradesinin bir ifadesidir. Bütün vatandaşlar, şahsen veya vekilleri vasıtasıyla kanun yapmaya iştirak ederler) denmiş olmasına karşılık da, Gülhane Hatt-ı Hümayununda: (Meclis-i Ahkâm Adliye gerekli kanunlar için söyleşmeler yapar ve onları hazırlar) hükmü vardır.

Bu karşılaştırma da gösteriyor ki, insan hakları beyannamesinde geçen prensiplerle, Gülhane Hatt-ı Hümayununun hükümleri arasında, şekle ait farklar bir tarafa bırakıldığı takdirde dikkati çeken bir benzerlik vardır.

Bu prensiplerin; Avrupa’da, Fransa Büyük ihtilâlinin meydana gelmesinde büyük tesiri dokunmuş olan, XVIII. yüzyılın içtimâî siyasî ve felsefî görüşlerine mutabık olduğuna şüphe yoktur. Bundan başka, yukarıda yapılmış olan mukayeseden anlaşılacağı üzere, insan

²⁶ Reşat Kaynar, adı geçen eser, s. 181.

hakları beyannamesinde geçen esaslara da, bir iki nokta müstesna, tevafuk etmektedir. Bu noktalar gözönünde tutularak denebilir ki, Gülhane hattı bir nevi anayasa mahiyetindedir. Onun bu mahiyetini kabul edebilmek için XX. yüzyılın anayasalarıyla değil, fakat XIX. yüzyılın anayasaları ile mukayese etmek gerekir. XIX. yüzyıl anayasaları, hükümdarın haklarını ve yetkilerini tahdit eden hükümleri ile karakterize edilirler. Hükümdarın icraatını kontrol ve murakabe etmek hususunda, ortaya koydukları prensipler ve teşkilât ise her hükümetin, bünyesine göre değişmektedir. İngiltere ve Fransa'nın, XIX. yüzyılın ilk yarısındaki anayasaları, Almanya, Avusturya ve İspanya anayasalarından farklıdır.

İlk iki devlette, icra kuvveti üzerindeki murakabe, parlâmanter bir usul ile sağlandığı halde diğer üç devlette hükümdar tarafından tâyin edilmiş üyelerin teşkil ettiği meclisler tarafından sağlanmaktadır. Bu açıklamaya göre, Gülhane Hatt-ı Hümâyunu bu son üç devletin anayasalarına benzer mahiyettedir.

Gülhane Hatt-ı Hümâyununa anayasa vasfı veren hususları şu suretle belirtmek mümkündür; bu hat: 1 - Hükümdarın ve hükümetin keyfî ve takdiri icraatına son vermektedir; 2 - Halkın tabii haklarını ve devlete karşı vazifelerini tesbit etmektedir; 3 - Halkın hak ve vazifeler yönünden eşitliğini kabul etmektedir; 4 - Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'yi kanun tasarılarını hazırlamak ve devlet sarfiyatını kontrol ve murakabe ile görevlendirmektir; 5 - Padişah, devlet erkânı ve bütün memurları, halk huzurunda hatt-ı hümayun esaslarına riayet edeceklerine dair yemin etmişlerdir; 6 - Hatt-ı Hümâyun mahkemelerde tescil edilmiş; devlet dairelerine ve kanun tasarılarını hazırlamakla görevli Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'ye gönderilmiş; prensipleri ile tezat teşkil edecek hususları ihtiva eden kanun ve icraat menedilmiştir.

Bu hususlar da gösteriyor ki, Gülhane Hatt-ı Hümâyunu, Osmanlı devletinin teokratik bünyesinde esaslı değişiklik yapmıştır. Bu hattan önce, Padişah kesin olarak şeriate tâbi ve ancak ona karşı sorumlu idi. Şeriat ise Padişahın bir memuru bulunan Şeyhülislâmın tefsiri ile sınırları genişleyip, daralan ve karakter yönünden kutsal sayılan bir anayasa idi. Gülhane Hatt-ı Hümâyunu prensipleri ise, yukarıda belirtildiği üzere, herkesin itilâna ve Türkçe olarak ilân edilmiş dünyevî prensipler idi. Padişah onlara riayet edeceğine yemin etmekle, iradesini sınırlandıran bir karakter taşıdıklarını kabul ediyordu. Bundan

başka, Gülhane hattı İslâm ve Hıristiyan tebaa arasında hukukî eşitlik de tanıyordu. Kaldı ki, Abdülmecit, Abdülaziz ve hattâ Abdülhamit bile hattı hümayunlarında, Gülhane Hatt-ı Hümayununa temas ettikleri vakit, onu bir ana kanun gibi telâkki ettikleri görülmektedir.

Bir anayasa veya ana kanun olarak adlandırılan Gülhane Hatt-ı Hümayununun, Osmanlı ıslâhat hareketlerinde bir dönüm noktası olduğu, bu konu üzerine yazılmış olan yazılarda itirazsız olarak kabul edilmektedir. İtirazsız kabul edilen diğer bir husus da, klâsikleşmiş bir deyimle, hattı hümayunun halk kuvveti ile yapılmış bir devrim olmayıp, yukarıdan aşağı, yani Padişahın hür iradesinin bir tezahürü olduğu merkezindedir. Öyle sanıyoruz ki, ikinci nokta da bu düşünce tarzı bir bakıma doğrudur: Bir bakıma da doğru değildir. Batı memleketlerinde meydana gelen devrimlere bakılan açıdan bakılınca, Gülhane Hatt-ı Hümayunu hareketi, yukarıdan aşağıdır ve orada görüldüğü cinsten, bir halk kuvvetinin etkisi görülmez. Fakat, Osmanlı İmparatorluğu'nun bünyesi ve Gülhane Hattının ilânından önceki durumu tetkik edilince bu görüşün pek de dayanıklı olmadığı görülmektedir. Şöyle ki: Batının büyük devrimleri veya devrim karakteri taşıyan ıslâhat hareketleri, millî veya hiç olmazsa mütecanis bünyeye sahip memleketlerde meydana gelmiştir. Gülhane Hatt-ı Hümayunu hareketi ise, çeşitli yönlerden, tecanüssüzlükler gösteren bir İmparatorluk bünyesinde yapılmıştır. Bu hareketin önceki 20 senesinde, idare yapısının bozukluğundan Hıristiyan ve hattâ Müslüman tebaa arasında bu idareye karşı tepki uyanmış, bu tepki hürriyet, istiklâl ve İmparatorluktan ayrılma amacı ile isyanlar doğurmuş, neticede, Yunanistan'ın İmparatorluktan ayrılmasıyla ve Mısır'da fiilî bir muhtar idarenin kurulmasına sebep olmuştur. İş bununla da bitmiş olmuyordu. İmparatorluğun her tarafında halkta hoşnutsuzluk vardı ve idarede, dertlerine deva olacak bir değişiklik istenmekte idi. Bütün bu hareketler, İmparatorlukta halk kuvvetinin, Padişahı ıslâhat yapmaya sevketmiş olan belirtiler olarak görülmek icabeder. Şu da var ki, yukarıda da ifade edildiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun bu durumu, Batıda Türkler aleyhine çok şiddetli tenkitlere ve propagandalara yol açmış bulunuyordu. Avrupa medeniyetine yabancı kaldıkları için Türklerin, Avrupa'dan kovulması teklifinde bulunanlar bile vardı. Bütün bu hususlar dikkate alındığı takdirde, Gülhane Hatt-ı Hümayunu hareketinin ne yalnız yukarıdan ne yalnız aşağıdan, fakat aynı zamanda yandan, yani Batıdan da gelen tesirlerin bir neticesi ola-

rak meydana gelmiş olduğu sonucuna varmak, tarih gerçeğine daha uygun düşer kanısındayız.

Şu da kabul edilmelidir ki, Batıdan gelmiş olan bu tepkilerin karakteri henüz kesin olarak da aydınlanmış görünmemektedir. Millî Eğitim Bakanlığı tarafından, çeyrek asır önce, yayımlanmış olan "Tanzimat" adlı eserde, bu hususta inandırıcı bilgilere rastlanmamaktadır. Bir Amerikalı tarih yazarının geçen yıl yayımlanan çok mükemmel bir eserinde de²⁷ konuya temas edilmekle beraber, gerekli aydınlığın serpilmiş olduğu kanaati hasıl olmamaktadır. Biz bu makalemizde, soyut düşüncelerle değil, fakat tarih olaylarını izliyerek Batı etkisini belirtmeye çalıştık. Bu etkinin, Batı büyük devletlerinin bir müdahalesi veya bir baskısı olup olmadığını araştırmadık. Bu sebeple de "Tanzimat, haricî tazyik eseri değildir"²⁸ veyahut "... Hatt-ı Hümayun... İngiltere hükümetinin bir diktası veya ilhamı değil, fakat Mustafa Reşit Paşa'nın eseridir"²⁹ gibi kesin bir hükme varmadık. Şu da var ki Gülhane Hatt-ı Hümayunu hükümlerinin yürütülmesi mânasına gelen "Tanzimat hareketi veya devri" baştan sonuna kadar yabancı müdahalesi örnekleri ile doludur. Fakat bu, ayrı bir makalenin konusu olabilir.

²⁷ R. H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire (1856-1876)*, Princeton, 1963.

²⁸ Cemil Bilsel, *Tanzimatın Haricî Siyaseti*, yukarıda adı geçen Tanzimat eserinde, s. 662.

²⁹ R. H. Davison, adı geçen eser, s. 38.

